

SZEMLE

Mikó Árpád, *Régi magyar bibliofilek nyomában, Tanulmányok a magyarországi reneszánsz könyvkultúra és miniatúrafestészet köréből, 15–17. század, 1–2. kötet, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, 2023. 296 p.*

Elegáns két kötetbe összegyűjtve eddig megjelent tanulmányaiból és cikkeiből harmincat ad közre a szerző, nem keletkezésük időrendjében, hanem tartalmuk, mondanivalójuk történeti folyamatában. Sokunk számára ismert tanulmányok, de közülük több nem a könnyen hozzáférhető folyóiratokban (*Művészettörténeti Értesítő, Ars Hungarica*), hanem tanulmánykötetekben vagy születésnapra ünnepi kötetekben jelent meg (Németh Lajosnak, 1989; Mojzer Miklósnak, 1991; Bibó Istvánnak, 2011; Rómer Flórisnak, 2015; Monok Istvánnak, 2016; Madas Editnek, 2020 stb.), esetleg kiállításra készült kötetekben (*Három kódex, 2000; Uralkodók és corvinák, 2002; „Az ország díszére”, 2020*), vagy konferenciakötetben, mint a *Mulandóság és változás* (2004). Pedig e tanulmányok több más tudományág művelőit is közelről érdekelhetik. Én úgy tapasztalom, hogy az ilyen alkalmi kötetek a cikkek szerzőin kívül aránylag kisszámú olvasó-vásárló látóterébe jutnak el. – Egyetlen nyomtatásban meg nem jelent, értelemszerűen először itt olvasható tanulmányt tartalmaz a második kötet (*Címereslevelek a Báthoryak korából*), amely előadásként hangzott el Kolozsvárt 2009-ben, a B[enköné] Nagy Margit emlékére rendezett ülésen.

A szerző négy nagy téma köré sorolja a kötetbe válogatott hosszabb-rövidebb tanulmányokat: 1: a királyi könyvtár, vagyis a Bibliotheca Corvina többféle története, 2: e könyvtárral kapcsolatos sokféle probléma, kérdés-kétség, 3: az utódok, a két Jagelló, II. Ulászló és fia, II. Lajos király idején a könyvtár és a könyvkultúra fejlődése (vagy hanyatlása, fogyása), és 4: a késő reneszánsz miniatúrafestészet eléggé feldolgozatlan témaköre. E negyedik csoportban a címereslevelek kapnak nagyobb hangsúlyt. Mindent összevetve a főtéma a budai királyi könyvtár, amely 2005-ben méltán felkerült az UNESCO világörökségének listájára.

A két kötet együtt mintegy 570 oldalt tesz ki és kb. 240 képet tartalmaz. A kötet címe pillantva (*Régi magyar bibliofilek nyomában*) rögtön Hoffmann Edith 1929-ben megjelent alapműve jut eszünkbe, sőt az 1992-ben Wehli Tünde által újabb bibliofilekkel bővített és szerkesztett, azonos címen megjelent, s mindmáig szintén kézikönyvként forgatott *Régi magyar bibliofilek* kötet. A szerző tudatosan vállalja és vállalhatja cikkgyűjteménye címét. Mert, ahogy Mikó Árpád kifejti, a „bibliofília” nemcsak a könyvek megrendelőit, használóit, hanem az e személyekkel foglalkozókat is magában foglalja.

A tanulmányok szövegén helyenként változtatott a szerző. A főszöveget is bővítette itt-ott, de főleg a lábjegyzeteket egészítette ki az újabban megjelent, a témába vágó irodalmi hivatkozásokkal. Hiszen a kutatás folyamatos, újabb eredmények látnak napvilágot – szerencsére. „Egy igazán jó dolgozat értékét nem teszi semmissé, ha állításait [helyenként] megcáfolják. Attól, hogy nem cáfolja meg senki, még nem lesz egy tanulmány jó.” (1. köt. 8. p.) De másutt is vannak szellemes megjegyzései Mikó Árpádnak, például „... az ún. ’corvina-kutatás’ hosszú évtizedei egy ideje véget értek. Mindannyian visszatérünk a Corvina kutatásához.” (1. köt. 24. p.) „Mátyás meghalt ugyan, de a

könyvtár... csendben fejlődött tovább.” (1. köt. 100. p.) „... mi volt a Corvina Fraknóinak 1927-ben, mi volt Toldy Ferencnek 1863-ban, mi Fabrinak 1756-ban...” „a könyvtár 1490 körül legitimációs eszköz volt valamennyi szembenálló fél kezében.” (1. köt. 261–262. p.)

A képanyag szerkesztése a kötetben teljesen új. Az újdonság épp a képanyag összeállításában van. Az egyes tanulmányok illusztrációs anyaga nem teljesen azonos a tanulmányokban egykor megjelent képekkel. Négy nagyobb íráshoz egyáltalán nem voltak képek, itt most ezekhez is csatolt a szerző. Egyrészt nem ismétlődhetnek a képek, akkor sem, ha a tanulmányok ugyanazokról a tárgyakról szólnak, másrészt tekintetbe kell venni az összefüggő egészet. Az egymás után álló tanulmányokból kirajzolódik egy történeti folyamat, s a képekkel ez jobban követhető, a képek segítik az olvasót. – Néhány kép felirata annyiban téves (a 240-hez képest elenyésző számban), hogy elótblaként mutatja be a háttáblát. Ezt nemcsak a jobboldalt látható bordás gerinc igazolja, hanem főként a corvina-kötés felirata, amely mindig, illetve a latin kódexeknél mindig a háttáblára került (1. köt. 208. p., 238. p., 251. p., 252. p.).

Nemcsak verbálisan utal Mikó Árpád Hoffmann Edithre, hanem a könyv külső megjelenése is allúzió: az 1929-es, „csak betűvel alkotott szép könyv” – a Magyar Bibliophil Társaság adta ki – topográfiai replikája. Az elegancia mögött rengeteg invenció van. Kőfaragó Gyula tervezte és tördelte a könyvet. A borító tört fehér színe éppen csak elüt a lapok ragyogó fehérségétől. Könyvtervezői gondosság a két betűszín, a fekete és a rozsdavörös játéka, az inícialek egyedi beillesztése. Az, hogy a lábjegyzetek és a képek ott vannak, ahol éppen a főszövegben megjelenik az utalás, megkönnyíti a folyamatos olvasást. (Nincs fásasztóbb, mint a jegyzetek miatt mindig hátra lapozni.) Az is hangsúlyt kap és elismerésre méltó – a szerző irántuk érzett tiszteletének jele –, hogy csak két „bibliofil”, Hoffman Edith és Römer Flóris fényképe látható a tanulmánykötetben. Römer, a nagy előd volt az MTA Könyvtára Kézirattárának első vezetője.

Az OSZK-ban ma 35 corvina kódex van, az ELTE Egyetemi Könyvtárában 14, az MTA KIK-ben kettő. Az egyik a Carbo-kódex (K 397), a másik Kyesser: Bellifortis színes tollrajzokat tartalmazó albuma (K 465). – Mikó a Ludovicus Carbo-féle pergamenkéziratot és a Leó pápa beszédeit tartalmazó kódexet (K 439) tárgyalja, bizonyítva, hogy ez utóbbi nem corvina (bár akár kötése, akár írásképe alapján éppenséggel lehetne). E kettőt a Tudós Társaság Könyvtárát alapító Teleki József adományozta 1841-ben az Akadémiának.

Dicséretes, hogy Mikó Árpád kötetbe rendezve együtt könnyebben hozzáférhetővé tette ezeket a tanulmányait. Így a sokszor összefüggő témák szerinti válogatás végül monográfiává állt össze. A szerző nemcsak tág művészettörténeti ismereteit kamatoztatja tanulmányaiban, hanem filológiai elemzéseket is végez (vö. *Ekphraseis*), és jó érzékkel, értőn elemz kőtetéstörténeti kérdéseket is. Éppen a kötések közül válogat többféle állapotot, levonatokat, archív és új fotókat, részleteket. De kódexlapból is mutat restaurálás előtti állapotot. Ez arra is jó, hogy – ha erre lehetőség nyílik – ne a tárgy jelenlegi állapotából induljunk ki. Ez az elemzést is befolyásolhatja, de historiográfiai tétje is van.

Könyvét a szerző hosszabb ideje gyengélkedő feleségének, Anikónak dedikálta.

ROZSONDAI MARIANNE

Enyészetnek örvényéből ki ragadtam, Jankovich Miklós és kora, szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, Reciti, 2023 (Reciti konferenciakötetek, 21). 266 p.

Jankovich Miklós (1772–1846) korának sokoldalú alakja volt: a tisztviselői munka mellett jelentős könyv- és régiséggyűjtőként is működött, történeti kutatásokat, forrásfeltárást végzett, cikkeket és könyveket publikált, részt vett a Magyar Tudós Társaság, illetve a Pesti Magyar Színház megalapításában, az utókor mégsem őrizte meg az alakját az emlékezetében. Az alább ismertető kötet

előszavában a szerkesztő, Csörsz Rumen István is hangsúlyozza, hogy habár 2022-ben a szűkebb tudományos élet megemlékezett Jankovich születésének 250. évfordulójáról, ez az esemény visszahangtalan maradt, holott értékelnünk kellene azok teljesítményét, akik megőrzik a múlt relikviáit az enyészettől. A kiadványban szereplő tanulmányok alkotóinak nem titkolt célja, hogy az alig ismert Jankovich-életmű további vizsgálatára ösztönözzenek, amihez kiindulópont(ka)t szeretnének biztosítani. Mikó Árpád bevezetője a Jankovich-gyűjtemények sorsát tekinti át, s felhívja a figyelmet a jövőben elvégzendő feladatok jelentőségére.

A kiadvány első nagyobb egységében két tanulmány mutatja be a kortárs gyűjtők tevékenységét. Tüskés Gábor a Viczay (I.) és (II.) Mihály által megalapozott műgyűjtemény és könyvtár történetét ismerteti. A tudományok és a művészetek iránt érdeklődő család egyre bővülő kapcsolati hálót épített ki, s a fiú például Jankovich Miklóssal is többször cserélt műtárgyakat. A szerző ifj. Viczay Mihályt a francia és angol szellemiséghez húzó, liberális, de a magyar nemzeti törekvésekkel alig azonosuló mágnsok körében helyezi el, s a gróf tevékenységét a kedvtelésből végzett műgyűjtéstől a múzeumok létrehozásáig vezető út egyik fontos állomásaként értékeli. Szebehleczy Borbála egy felvilágosult tudós, Georgios Zaviras – „a magyarországi első görög diaszpóra szellemi vezéralakja” – (67.) gazdag könyvtárának sorsát tárja fel, s beszámol a gyűjtemény szétszóródott darabjainak azonosításáról is. Zaviras kereskedőként sokfelé járt Európában, számos felvilágosodás kori művet be tudott szerezni, azonban e tevékenységének végzésében közösségi érdekek is mozgatták őt. A könyvektől ugyanis azt remélte, hogy azok segítségével a török fennhatóság alatt élő görögök ismereteit is gyarapítani tudja.

A kötet második blokkja őt, Jankovich Miklós életét és munkásságát tárgyaló közleményt fog egybe. Zsupán Edina egy itáliai humanista, Angelo Decembrio egyik művének Jankovich által történt kiadása kapcsán értekezik arról, hogy a magyar tudóst a könyvgyűjteményének összeállításakor saját filológusi érdeklődése is vezérelte. A szerző a kódexgyűjtés kapcsán „az összeurópai tudós hagyomány és közösség” (87.) soraiba vágyó személyként aposztrofálja Jankovichot, aki ténykedésével a nemzeti kultúra gazdagítását és felemelését célozta meg. Zsoldos Endre írása azt elemzi, milyen választ adott Jankovich Miklós Schwartner Márton kérdésére, mikor születhetett meg az első magyar kalendárium. A tanulmányból azt is megtudhatjuk, hogy Jankovich hírlapi cikkében több olyan tévedés is található, amelyek még ma is igazságként terjednek.

Kegyes Erika arra a kevésbé ismert tényre hívja fel a figyelmet, hogy Jankovich Miklós (aki egyébként több nyelven beszélt) nyelvtudós is volt, aki megpróbálta feltárni a magyar nyelv, illetve szavak eredetét, noha inkább nyelvpolitikai, mint etimológiai munkát végzett. A szerző Jankovich e téren folytatott tevékenységének hátterét a nyelvi és a nemzeti fejlődés egybekapcsolódásában látja, a tudóst pedig a nyelvtörténeti tudományos kutatások előfutáraként ábrázolja. Hevesi Andrea a Jankovich-gyűjteményből a szegedi Somogyi-könyvtárba került köteteket mutatja be, különböző szempontok (a megjelenés éve, a művek nyelve, illetve tartalma stb.) szerint vizsgálva a műveket. A tanulmány végén megtalálhatjuk a kiadványok ábécérendbe szedett listáját is, possessori bejegyzésekkel. Csörsz Rumen István írása hangsúlyozza Jankovich Miklós gazdag műveltségélményét, értékőrző beállítottságát, a közösségért érzett felelősségét. A szerző a Jankovich által összeállított, de kéziratban maradt *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* kapcsán értekezik arról, hogy ezen összeállítás nélkül alig tudnánk valamit a régebbi magyar költészetéről.

A fentebb bemutatott kötet talán rávilágíthat arra, hogy Jankovich Miklós méltatlanul elfeledett alakja a magyarországi rendiség utolsó évtizedeinek, és hogy a korszak történetében betöltött szerepe jóval jelentősebb és fajsúlyosabb lehetett annál, mint amit feltételezhetnénk. Habár a szűkebb tudományos élet főként régiség- és könyvgyűjtőként tartja őt számon, több szakterület számára is hasznos lehet ennek az életműnek a vizsgálata. (Ezt bizonyíthatja az a tény is, hogy a kiadvány szerzői között jó néhány tudományág képviselői vannak jelen.) Jankovich esetében nemcsak a tárgyi örökség (azaz az összegyűjtött könyvek, műtárgyak, iratok sokasága) tartható kiemelkedőnek, hanem azt a szellemiséget is szinte páratlanul mondhatjuk, amely őt arra a felismerésre vezette,

hogy minél több értéket kell megmentenie a pusztulástól. A kötetből egy sokoldalú, tevékeny, előrelátó férfi portréja rajzolódik ki, akinek a tevékenysége mellett a kapcsolati hálóját is érdemes lenne alaposabban feltérképezni.

A Jankovich Miklós-i életút és oeuvre arra is kiváló példa lehet, hogy a második vonalba szorított aktorok munkásságának kutatása is rendkívül értékes hozadékokkal szolgálhat, hiszen gyakran ők is jelentősen befolyásolhatták szűkebb vagy tágabb környezetük, sőt, akár a nemzet történetét is. A kiadványban olvasható tanulmányok a gazdag életmű megismertetésén túl adalékokkal szolgálhatnak annak felderítéséhez is, milyen szellemi irányvonalak, illetve cselekvési lehetőségek érvényesülhettek a 18. század végének és a 19. század elejének Magyarországon. Noha Jankovich pályáíve és munkássága csak egy a számtalan korabeli emberi sors közül, az elképzeléseivel valószínűleg nem állt egyedül a kortársak között. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a gyakran szintén méltatlanul elfeledett pályatársai, levelezőpartnerei, barátai közül többen is hasonlóan értékes – még ha az ő érdemeihez nem feltétlenül mérhető – szolgálatot tettek a hazának és a tudományos életnek. A Reciti Kiadó jóvoltából megjelent kiadvány remélhetőleg nemcsak Jankovich Miklós, hanem más személyek munkásságának is a további kutatására fogja biztatni a szakembereket, és újabb magvas tudományos ismeretekkel gyarapodhat az érdeklődő.

BODNÁR KRISZTIÁN

Elena Gatti, *Francesco Zambrini tra filologia e bibliografia*, [Dueville], Ronzani Editore, 2023 (Storia e cultura del libro. Historica, 5) 238, [2] p.

Francesco Zambrini nem tartozik a Magyarországon leggyakrabban emlegetett olaszok közé, a *food-fashion-Ferrari* háromszögben tevékenykedők mellett sem a filológusok, sem a bibliográfusok nem örvendenek széles ismertségnek. Zambrini neve pedig a szűkebb szakmai berkekben sem sokszor fordul elő, az Arcanum Digitális Tudománytár szöveghalmazában csak hétszer találjuk meg, igaz, a legkorábbi találat szerint híre már életében eljutott Magyarországra. Így adja magát a kérdés, hogy a róla írt monográfia milyen tanulsággal szolgálhat a hazai könyves közösségnek, miért is ismertetem. Erre az őszinte válasz, hogy azért, mert Edoardo Barbieri, a *Könyvszemle* nemzetközi tudományos tanácsadó testületének tagja felajánlotta a kiadványból egy példányt az Országos Széchényi Könyvtár részére. Ugyanakkor Zambrini életműve, különösen a 13–14. századi itáliai népnyelvű művek legkorábbi kiadásairól összeállított bibliográfiája figyelemre méltó lehet a korai olasz nyelv és irodalom tanulmányozása, az olasz egység kultúr- és nyelvpolitikájának vizsgálata, a 19. századi könyves kutatások tudománytörténeti elemzése és nemzetközi összehasonlítása során is, ezért remélem, hogy jelen ismertetés több lesz pusztán tiszteletkörmél. Az említett bibliográfia, amely az ismertett könyv fókuszában áll, utolsó, ötödik kiadása: ZAMBRINI, Francesco, *Le opere volgari a stampa dei secoli XIII e XIV*, Bologna, Zanichelli, 1884 (a továbbiakban: *Le opere*). Magyarországon az 1878-as, negyedik kiadás érhető csak el a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központjában (jelzete: 401.294), de a Google Books felületén az utolsó kiadás (tévesen ennek a címlapján is „quarta edizione” szerepel) szabadon hozzáférhető.

Francesco Zambrini (1810–1887) a 'Risorgimento', az olasz ország- és nemzetegyesítés idején alkotott, amikor nemcsak forradalmárok és politikusok, hanem irodalmárok és nyelvészek is a csatasorba álltak, hogy megteremtsék Olaszország egységét. Utóbbiakra hárult ugyanis a nyelvileg széttagolt Appennini-félsziget koinéjának megteremtése, amelyre több konkurens megoldás is született. A közös nyelv igénye 1860-ban bizottságot hívott életre a régi népnyelvű szövegek gondozására és kiadására (*Commissione per i testi di lingua*), melynek első elnökévé az ekkor már ismert filológus, Francesco Zambrinit jelölték. A politikailag is erősen támogatott, a nyelvi kérdésben purista

álláspontot képviselő elnök a 14. századi nyelvi „aranykorhoz” visszanyúlás mellett tört lándzsát, miközben határozottan elutasította Pietro Bembo 16. századi és Alessandro Manzoni kortárs kísérleteit a nyelvi egység megvalósítására. Zambrini, a Commissione küldetésével párhuzamosan, a korai itáliai szövegek, különösen Boccaccio tanulmányozásának szolgálatába állította teljes tudományos munkásságát szövegkiadások, bibliográfiakészítés és folyóiratszerkesztés formájában.

Zambrini életművéből a magyar nyelvű szakirodalomban elsősorban szövegkiadásaira hivatkoznak (egy *Ave Maria*, *Libro di novelle antiche*, *La defensione delle donne*, *De pratica seu arte tripudii vulgare opusculum*, *Saltero della B.V. Maria compilato da San Bonaventura – Volgarizzamento antico toscano*), de nem ismeretlen a 13–14. századi népnyelvű művek kiadásairól összeállított bibliográfiája sem. A *Le opere* egyrészt Jakob Burckhardt *A renaissance-kori műveltség Olaszországban* Bánóczi József-féle fordításának lapjain tűnhetett a hazai olvasóközönség szemébe, másrészt 2003-ban idézte Carlo Ginsburg, amely a maga léptékében alátámasztja azt az ismertetett könyvből is hangsúlyozott állítást, hogy Zambrini bibliográfiája még napjainkban is megkerülhetetlen.

A másfél évszázad távlatából módszertanilag erősen meghaladottnak, sőt kifogásolhatónak számító szövegkiadások mellett Zambrini munkássága nem avult el tehát teljesen. Működésének méltó emlékművei a *Le opere* és a három periódika, amelyeket útjára bocsátott. Mág bővül a kultuszminisztériumi támogatással indított *Collezione di opere inedite o rare dei primi tre secoli della lingua* sorozat, amely kiadatlan vagy ritka szövegeket közöl az olasz nyelv első három évszázadából. Városi státútumok és krónikák, latin művek népnyelvi változatai, vallásos és civil irodalom talál helyet a széria kötetében, köztük az 1865-ös Dante-évfordulóra összecsapott *Istene színjáték* kiadás is. Politikai hátszél nélkül, Gaetano Romagnoli könyvkereskedő tőkésével indította Zambrini a *Scelta di curiosità letterarie inedite o rare dal secolo XIII al XVIII* című sorozatot, a 13–18. századi kiadatlan és ritka irodalmi kuriózumok válogatását, amely hasonló célkitűzései miatt 1889-ben a *Collezione*-be olvadt. Szintén Zambrini alapította *Il Propugnatore* (harcos) címen az első kizárólag olasz nyelvi-irodalmi kérdésekkel foglalkozó folyóiratot, amely bizonyos értelemben a *Le opere* bölcsőjeként is szolgált.

Elena Gatti, a bolognai, milánói (Università Cattolica del Sacro Cuore) és oxfordi tanulmányok után doktori fokozatot szerzett könyvtörténész a *Le opere* című bibliográfiát vette górcső alá Zambrini életművéből. Monográfiája a *Storia e cultura del libro* (a könyv története és kultúrája) sorozat történeti alsorozatának ötödik köteteként jelent meg. A sorozatot a Ronzani kiadó gondozza, a tudományos bizottság túlnyomó többsége a Könyv, könyvkiadás, könyvtár európai kutatóközpont (CRELEB) kapcsolódik, ahogy maga a szerző is.

A monográfia célkitűzése Zambrini bibliográfusi munkájának megismerése és értékelése, ehhez Gatti széleskörű levéltári kutatásokat folytatott a terjedelmes (7300 levéltári egység és 5 kötet levél) és máig feltáratlan Zambrini-levelezésben. Az elvégzett munka értékét tovább emeli, hogy el kellett különíteni a valóban könyv- és művelődéstörténeti tartalmú leveleket a Commissione elnökeként folytatott hivataloslevél-áradattól. A levelezés vizsgálatán kívül Gatti a *Le opere* öt kiadásának szócikkeit vizsgálta mélyrehatóan, visszafejtve Zambrini hivatkozásait és utalásait egészen a forrásokig. A könyv központi, második fejezete ezt az ismertető-értékelő szerepet tölti be, az első fejezet kultúr-történetileg segít kontextusba helyezni Zambrini életművét. A harmadik jelentős rész, a függelék, a feltáró munka során összegyűlt adatforrásokat rendezi és közli táblázatos formában: a Zambrini által használt repertóriumokat, bibliográfiákat és katalógusokat, kapcsolati hálójának fontosabb tagjait, a leggyakrabban látogatott könyvtárakat, végül saját könyvtárának ősnymtatványait és antikváit. A könyv szerkezetét érintő hiányérzetet csak az elmaradt összefoglaló bibliográfia okoz. Elena Gatti munkájához Giuseppe Frasso, a milánói Cattolica érdemes professzora fűz tanulmány méretű utószót, melyben Enrico Molteni és Zambrini kritikai pengeváltásait ismerteti, amelyek jól illusztrálják a vitatkozó Zambrini goromba stílusát, melyet a folyóiratokban közölt válaszcikkek mellett a *Le opere* újabb kiadásában is alkalmazott. Az ifjú és tehetséges Molteni 102 kiegészítést, pontosítást fűzött

a *Le opere* anyagához, amelyek kiadása korai halála miatt tanárára, Ernesto Monacira hárult. A *Le opere* utolsó javításai és bővítései pedig 1929-ben Salomone Morpurgo munkájának köszönhetően kerültek sajtó alá.

Elena Gatti már a munka kezdetétől kendőzetlenül, de Zambrini érdemeit egy percre sem feledve mutatja be a filológusként és bibliográfusként is „kézműves módszerekkel dolgozó”, saját korának mércéjével (a *scuola storica* következetes és technikailag magas szinten filologizáló képviselőihez, például Ernesto Monacinhoz és Alessandro D’Anconához) mérve sem teljesen szakszerű kutatót. Az első, kultúrtörténeti beágyazást célzó fejezet sokkal inkább kultúrpolitikai, lélektani profil, mint biográfia, részben Zambrini önéletírására, részben levelezésére és a sajtóban megjelent szövegekre alapozva. Zambrini gyermekeinek számát nem itt kell keresni, de a neveltetésében gyökerező hazafias, szabadkőművesség-ellenes és nőgyűlölő gondolatai, valamint az emilia-romagnai *scuola classica* elvei mentén formálódó kulturális látásmódja Gatti munkájának köszönhetően világosan áll az olvasó előtt. Tevékenységének mozgatórugóit kiindulásképpen bizalommal alapozhatjuk az önéletírásából vett idézetre: „Olaszország nagyságának szerelmese voltam és ellenséges mindenféle szolgálattal, de egyszerre szerelmese a közrendnek és ellensége a minden fajta szabadosságnak.” Bár e pár szóból is egyértelmű, hogy inkább ön-élelműről, mint reflektív önvizsgálatról van szó, a sorok közt felsejlik Zambrini megkérdőjelezhetetlen, határozott alakja. Annak ellenére, hogy Zambrini nehezen tűrte a kritikát, amint az a Moltenivel folytatott polémiaiából is nyilvánvaló, a Commissione működtetése során ügyesen, a *scuola classicában* eltanult csapatmunka szellemében gyűjtötte maga köré kollégáit, akiknek közreműködése nélkül nem hozhatta volna létre főművét. Együttműködésük részben magánlevelezésben, részben a folyóiratokon keresztül zajlott, például az *Il Propugnatore* szerkesztőségének címzett és nyomtatásban is közölt levelekben. Bár a szerkesztőségi levelekben üzenetet Elena Gatti szakszerűtlennek minősíti, rámutat, hogy máig alapvető cikkek lelőhelye a folyóirat. Az együttműködés a Commissione közösségével, köztük a *scuola classica* és *storica* tagjaival Zambrini egyéni szakmai fejlődésére is gyümölcsöző hatással volt, Gatti értékelése szerint purizmusa az évek során felengedett, filológiai munkája pedig szakszerűbbé vált. A fejlesztés-fejlődés pedig kölcsönös volt, D’Ancona példái kiadói és bibliográfiai módszereket tanult Zambrinitől.

Zambrinit a Commissione vezetésével felerősödő nyilvános szereplése idején folyamatosan támadták, nem minden jogalap nélkül. Nemesak személyisége került a kritikák célkeresztjébe, például a már említett *La difesa delle donne* (a nők védelme) szövegkiadásának vállalhatatlan bevezetője, hanem szakmai hibái is, de ezek mellett józanabb bírálói felismerték vállalkozásainak jelentőségét is. Vittorio Savorini például már 1876-ban elismerte, hogy ha az olasz irodalomtörténetnek lesz ideje nemcsak a legnagyobbakkal foglalkozni, Zambrini szövegkiadó erőfeszítései igen hasznosak lesznek.

Zambrini munkamódszerét, filológiai és bibliográfiai tevékenységének elválaszthatatlan és kölcsönösen előnyös kapcsolatát Elena Gatti egy közlekedőedényhez hasonlítja. A kiadásra szánt szövegek variánsainak összegyűjtését a bibliográfiai adathalmaz támogatta (ez volt a *Le opere* célkitűzése), az újonnan megjelenő segéd tudományokra (paleográfia, vízjelek vizsgálata) is alapozott, mélyebb filológiai vizsgálatok pedig gazdag irodalmi-nyomdászattörténeti háttéranyaggal gazdagították a bibliográfia tételeit. A két szakterület pedig együtt járult hozzá az olasz irodalomtörténet Zambrini-féle értelmezésében felvázolásához: a könyvtermés itáliai kulturális központok közötti megoszlásának vizsgálatához. A konkrét munkamódszereket Gatti tizenegy példaként választott tételre vagy tételcsoporton mutatja be. Összeveti a levelezés meglévő darabjait az ezekre alapuló nyomtatásban megjelent eredményekkel, és felülvizsgálja a néha változtatások nélkül átvett, néha megkérdőjelezett, megcáfolt korábbi bibliográfiai eredményeket. Vizsgálat alá vonja Zambrini szétszóródott magánkönyvtárának jegyzékét, amelynek kötetei alapján Zambrini a tényleges autopsziával készült tételek egy részét összeállította. (Másik részüket barátja, Gaetano Romagnoli könyvkereskedésében vizsgálhatta.) Ez a mai bibliográfiai gyakorlat ismeretében abszurdnak hangozhat, de Zambrini tételeinek nagy része „távmunkán”, levelezésben közöltek és korábbi bibliográfiai munkákon nyugszik. Esetenként ez

utóbbiakat is rosszul használta, nem mérlegelte például az azonosítások alkalmával, hogy Hain a repertóriumában a vonatkozó tételeket csillaggal jelölte-e, tehát személyesen kézbe vette és érdemes teljesen megbízni benne, vagy nem. A kézbevétellel készült tételeken látszik a legtisztábban Zambrini keze nyoma, adott esetben hiányosságai is itt kerülnek a legjobban napvilágra. Gatti igazi bibliofil gyöngyszemet választ erre példának, Szent Bonaventúra *Salterio della Vergine Maria* című munkájának 1484-es milánói kiadását (ISTC ib00938600). A kiadványból jelenleg csak egy teljes példányt tüntet fel az *Incunabula Short Title Catalogue*. Zambrini saját példányát is teljesként írta le, ebben az a tény sem zavarta meg, hogy a vizsgált példány ívjelzése e-vel kezdődött. Az autopsziával készült tételekből az is világos, hogy Zambrini nem dolgozott ki saját leírási sémát, stílusa elbeszélő, a bibliográfiákban megszokott szűkszavú, formalizált leírásokhoz képest terjengős. A leírási munka során számos máig megnyugtatóan le nem zárt kérdéssel szembesült, például a kiadások és kiadói variánsok problematikájával, de ezekre rendszerint helytelen válaszokat adott.

Ugyanakkor a kutatások előrehaladtával Zambrini folyamatosan javította, bővítette eredményeit, ezt a bibliográfia életében megjelent öt kiadása is bizonyítja. A tételleírásokba beépültek az *Il Propugnatore* oldalain felvetett, megvitatott és szintetizált eredmények, a terjengős leírásokat sok esetben hivatkozások váltották fel korábbi bibliográfiákra, a kezelhetőség kedvéért pedig változott a könyv tördelése is.

Mindezt áttekintve joggal merül fel, tényleg olyan kitűnő, korszakalkotó-e Zambrini munkája, mint ahogy azt a recenzius állítja, de a recenziusban is ugyanez a kérdés fogalmazódott meg a szerző irányában a monográfia olvasása során. Erre a szerző válasza, hogy a *Le operét* szigorúan felsorolásként és nem analitikus bibliográfiaként kell használni, ebben a műfajban pedig (az 1929-es Morpurgo-féle kiegészítéssel együtt) nem fog csalódást okozni.

SZOVÁK MÁRTON

Zvara Edina, *Gratia mecenaturae Esterhasianae, A kismartoni ferences könyvtár története és állománya, Bp., MTAK–Kossuth, 2023 (Esterhazyana).* 254 p.

Monok István az Esterházy Pál és Thököly Orsolya levelezését közreadó kiadvány (2019) bevezetőjében foglalta össze a részben már elkezdett *Esterházyana* ikersorozat addigi munkálatait és további terveit. 2022-ben megjelent Esterházy Pál és Thököly Éva levelezésének első kötete, 2023-ban pedig az albumszerű megjelenést igénylő következő kiadvány, Zvara Edina munkája, amely a kismartoni ferences könyvtár történetével foglalkozik.

Mint a manapság publikáló könyvtörténész középnmzedék, Zvara Edina is a szegedi iskolát képviseli, számtalan tanulmánya és könyvtártörténeti publikációja a 17. századi művelődéstörténet megkerülhetetlen alapműve. Viskolcz Noémivel (Király Péter, Kiss Erika és Monok István közreműködésével) rendezték sajtó alá Esterházy Pál nádor két feleségével, Thököly Orsolyával és Thököly Évával folytatott levelezését, most azonos formátumban, a sorozat következő köteteként a kismartoni ferences könyvtár könyvjegyzéke jelent meg, ezúttal Zvara Edina önálló munkájaként.

A kötet törzsanyaga az 1722-ben készült könyvtári inventárium közlése, a bevezető tanulmányban azonban Zvara Edina részletes áttekintés nyújt a kismartoni ferences rend alapításáról, tevékenységéről, az Esterházy családdal való kapcsolatáról. A középkori Magyarországon a ferences rend vált a legjelentősebb szerzetesi közösséggé. A kismartoni rendház első említése az 1415-ös bullában olvasható, a többszörös átalakulás után a kolostor újraalapítása Esterházy Miklós nevéhez fűződik. Az újraalapítás 1620-as fogadalmának családi legendáriuma Esterházy Pál *Az egész világon lévő csodálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden fölvetett eredeti* (Nagyszombat, 1690) című művében örökítődött az utókorra, jöllehet, Kismarton csak 1626-ban került örökjogon az Esterházy

család tulajdonába. Az Esterházyak több nemzedéke bőkezű és elkötelezett mecénásként támogatta a ferences rendet, ez anyagi juttatásban, templomok, kolostorok építésében, könyvgyűjtemények adományozásában nyilvánult meg. Különösen nagy szerepet játszott a ferencesek történetében Esterházy Pál nádor, aki a protestánsok visszatérítésében sem riadt vissza a radikális lépésektől. A nádor két házasságát dokumentáló levelezéskötetek fontos adalékul szolgálnak az Esterházy család hitéletéhez, a ferences renddel való kapcsolatához. A támogatás anyagi vonatkozásai majd a nagy mennyiségben fennmaradt gazdasági levelezés publikálása után lesznek a szélesebb szakmai közönség számára hozzáférhetővé.

A kismartoni ferences könyvtár kalandos történetét Zvara Edina több évszázadot áttekintő levéltári kutatással tárta fel. A négy évszázados történetet egy recenzióban lehetetlen és felesleges is összefoglalni, csupán egyetlen jeles személyiség nevét emelnénk ki. Hárich János hercegi levéltáros és könyvtáros 1932-ben Esterházy Pál herceggel és a Hercegi Központi Igazgatósággal folytatott hosszas levelezéssel akadályozta meg, hogy a ferences gyűjtemény legértékesebb kötetei egy luzerni antikvárius tulajdonába kerüljenek és elősegítette, hogy a könyvtár jogi helyzete is rendeződjön. Hárich János 1937-ben készült inventáriuma a mostani kiadásban is nélkülözhetetlen segédeszköze a könyvek beazonosításának. Zvara Edina most megjelent kötetéhez tanulmányozta a különböző korokban készült inventáriumokat, könyvjegyzékeket és mind a fraknói, mind a kismartoni Esterházy gyűjteményben ma is fellelhető könyveket. Amennyiben lehetséges volt, autopszia alapján írta le azokat a könyveket, amelyek ma is megtalálhatóak, részben Kismartonban, részben Moszkvában, a Rudomino Idegen Nyelvű Könyvtárban és Történeti Könyvtárban. A Szovjetunióba 1945 augusztusában került mintegy kétezer kötet, amelyek a várakozással ellentétben méltó körülmények között, feldolgozva, restaurálva várták ez érdeklődő kutatókat. Hosszas tárgyalások után 2013 őszén 997 kötet, amelyekről a restitúciós tárgyalások során be lehetett bizonyítani, hogy hajdan Esterházy-tulajdonban voltak, visszakerült eredeti helyére, a kismartoni Esterházy-kastélyba. A kötetek között sok tartozott a hajdani ferences könyvtárhoz. Zvara Edina sok és kiváló minőségű címlapfotóval illusztrált kötetének legizgalmasabb fejezete a könyvgyűjtemények tartalmi elemzése. A könyvtár 17. századi történetéről nem maradt fenn inventárium vagy bármiféle használható összeírás, vásárlási, ajándékozási jegyzék, viszont az azonosításban segítenek a fennmaradt kötetekben található possessorbejegyzések, kolostori tulajdonjegyek. Ismeretes utalás arra is, hogy már 1680-ban volt akkora a gyűjtemény, hogy arról érdemes volt inventáriumot készíteni. Az első, tudományos feldolgozást érdemlő és forrásként felhasználható inventárium azonban 1722-ben készült, amikor körülbelül ezer kötet volt a ferences kolostor tulajdonában. Ebből az inventáriumból néhány levél fotómásolata megtalálható a kötetben, egyként bizonyítva a hajdani összeírás módszerét, és illusztrálva, milyen hatalmas munkát végzett Zvara Edina az inventárium átírásával, az egyes tételekre vonatkozó adatok feltárásával. A könyvjegyzék szerkezetének megismeréséhez Zvara Edina tanulmányozta a korszakból fennmaradt könyvtárak összeírásait, a hat szakrendszer alapú könyvtárjegyzéket (Buda, Csiksomlyó, Dés, Mikháza, Németújvár, Szakolca) és a betűrendes kéziratokat (Beszterce, Eperjes, Kismarton, Kolozsvár, Nagybánya), valamint a rendszer nélküli, illetve vásárlási jegyzéket (Gyöngyös, Kassa, Sümeg, Torda, Németújvár.) A kismartoni inventárium betűrendes szerkezetű, azonban a könnyűnek tűnő azonosítást megnehezíti, hogy egyes kötetek a szerző keresztnévéhez vannak besorolva, mások csupán a könyv címét adják meg, de az is előfordul, hogy a leírás csak a könyv tartalmára, műfajára, esetleg a kiadás nyelvére utal. A ferencesek könyvtára összetételében jól tükrözte a rend alapvető tevékenységét. A rend célja nem a tudós prédikátorok nevelése volt, hanem a lelki gondozás, a példamutatás, a protestáns hívek visszatérítése. A könyvek ennek megfelelően túlnyomó részt katolikus művek, jöllehet a térítéshez a barátoknak ismerni kellett a protestáns tanokat is. Ezeket általában másodlagos forrásból, a katolikus szerzők vitairataiból ismerték meg, protestáns szellemiségű könyv kevés található a gyűjteményben. A könyvtár tartalmi elemzésénél Zvara Edina sajátos, de megbízható módszert használt. A szakrendszer szerint katalogizált könyvtárak közül a legszakszerűbbnek a bu-

dai ferences könyvtár tartalmi összegzését találta, ezért ennek mintájára állított fel egy rekonstruált szakrendi táblázatot, amely szerint a kismartoni köteteket is rendszerezte. A szakozás alapja tehát a következő volt: 1. Bibliák, bibliamagyarázatok és konkordanciák; 2. Egyházatyák, egyháztanítók; 3. Aszketikus és spirituális művek; 4. Jogi témájú könyvek; 5. Spekulatív és erkölcszociológia; 6. Hitvita irodalom és kateketika; 7. Beszédgyűjtemények; 8. Egyház- és világtörténelem; 9. Filozófia; 10. Irodalom, grammatika, retorika; 11. Liturgikus könyvek; 12. Miscellanea; 13. /Ferences anyag./ A minimális információt nyújtó kézírásos inventárium kiolvasása mellett hatalmas feltáró munka kellett ahhoz, hogy a beazonosításon túl a lista feldolgozója a kötetek szerzőjét, irodalmi tevékenységük megismertetését, a könyvek rövid, de szükséges tartalmi elemzését elvégezze. Minden egyes szak tartalmazza a legérdekesebb, legtöbb információt nyújtó kiadványok könyvtár- és vallástörténeti elhelyezését, betekintést nyújtva a ferences szerzetes olvasáskultúrájába, a könyvtár tartalmi szerkezetének feltárásába. A tartalmi feltárás igazolja, hogy a könyvtár elősegítette a ferencesek lelkipásztori és prédikációs tevékenységét, a „Ferences jelenség” sikeres elterjesztését. A könyvtár nyelvi megoszlását illetően a ferencesek túlnyomó részt latin nyelvű könyveket gyűjtöttek, de Kismarton földrajzi elhelyezkedéséből következően nagy számú a német nyelvű kiadvány, illetve a németre fordított művek őrzése is. Nagyon kevés a magyar, továbbá még kevesebb a horvát, szlovén, cseh, szlovák nyelvű kötet, holott a mariánus provincia tagja három nemzetiséghez tartoztak. Egyéni szerzetesi érdeklődésnek tulajdonítja Zvara Edina, hogy néhány olasz nyelvű kiadvány is megtalálható a gyűjteményben, ezek meglete összefügghet a rendalapító Assisi Ferenc itáliai eredetével.

A kiadvány törzsanyaga az 1722-es inventárium tételeinek a maximális információkat feltáró feldolgozása, az eredeti, tehát a betűrendes katalogizálást követve. A kézíratos jegyzékben rögzített párszavas könyvadatokat követi a modern katalogizálás szerint elkészített teljes címleírás, majd a bibliográfiai azonosítás rövidített szignója. A címleírás és a bibliográfiai hivatkozás módszeréhez nem értett volna némi technikai magyarázat. Nem tudható ugyanis, hogy a megadott azonosító katalógus, bibliográfia azért került a címleírás után, mert csupán egyetlen példány ismeretes a kiadványból, vagy esetlegesen ott talált rá a szerző és elégséges volt egy hivatkozás megadása. A kiadvány készítésekor feltalálható köteteknél Zvara Edina megadja a pontos lelőhelyet, ha lehetséges, a leltári számot is. A címleírás utolsó tétele a beazonosítás tényére, kétségeire vagy lehetetlenségére utal, továbbá a gyakran kiadott nyomtatványok utóéletét is feljegyzi. Ahol lehetőség volt az autopsziára, Zvara Edina közli a kézíratos possessorbejegyzéseket, illetve a tulajdonjegyek leírását is. Külön fejezetben összegzi a szerző a könyvek tulajdonosairól hozzáférhető információkat, a kolostori tulajdonjegyeket, a patrónusokat, a bejegyzéssel azonosítható egyházi és világi személyeket. A rendkívül alapos kutatómunkát bizonyítja, hogy a 960 tételből csupán 77 tételt nem sikerült beazonosítani. Itt külön kiemelhetjük, hogy jónéhány tételt az eredeti inventárium hiányos, általánosító leírása (pl. *Biblia Germanica*, *Disputationes Theologiae*, *Doctrina Regni Hungariae*. De varjii rebus Theologicis) miatt egyáltalán nem lehet beazonosítani, néhány kötet, ahol csak a kiadás bizonytalan, esetleg a példány későbbi előkerülése idején meghatározható lesz. Mindez azonban egyáltalán nem befolyásolja azt az eredményt, amivel Zvara Edina ezt a rendkívül gazdag gyűjteményt megismerhetővé tette. A kismartoni ferences kolostor lakóinak jegyzéke (1630 és 1722 között), Weiss Mihály 1978 és 1986 között készült leírásai alapján kerültek a kötetbe (pontos címleírásuk a szakirodalmi jegyzékben található.) A jegyzék időrendben sorolja fel a kolostor lakóit, betöltött hivatalukat és halálozási adatait. Ennek a jegyzéknek az alapja a könyvtár egykori könyvtárosának, Weiss Mihálynak 1978-ban és 1980-ban megjelent publikációja, amelyet Zvara Edina saját kutatásaival kiegészített. A kiadvány függelékben közöl a kolostor létrejöttében nagy szerepet játszó két dokumentumot, XXIII. János pápa 1415 évi bulláját, amely a rendház első említését tartalmazza, és Esterházy Miklós 1631. évi újjáalapítólevelét. Ez utóbbi jól olvasható fotómásolatban is megtalálható a kiadványban. A kötetet lezáró jegyzékek a levéltári és könyvtári forrásokat, a nyomtatott szakirodalmat, személy- és helynévmutatót, nyomdászok, nyomdahelyek, kiadók mutatóját, a képek jegyzékét, valamint angol nyelvű rezümét tartalmaz.

A felhasznált szakirodalom a szerző nagyon alapos tájékozottságáról tanúskodik. A bevezető tanulmány 535 jegyzete – egy jegyzetszám alatt esetenként több szakirodalmi hivatkozás is található –, azt bizonyítja, hogy Zvara Edina minden elérhető forrásnak, feldolgozásnak utánanézett, és nehezen lehetne általa nem ismert szakirodalmat találni. (Talán egyetlen kiegészítésként Knapp Évának Martin von Cochemről közreadott publikációit hiányolhatjuk.) Sajnálatos, hogy a pompásan tipografizált kötet – éppen az anyag gazdagsága miatt – kénytelen olyan betűtípust használni, amely a jegyzetek olvasását csak nagyítóval teszi megvalósíthatóvá. A szép könyvek versenyében remélhetőleg esélyes kötetet Horányi Károly tervezte, munkája, a kiváló minőségű fotók és az ötletes marginális díszítések elhelyezésével minden elismerést megérdemel.

Külön megemlítendő, hogy Zvara Edina a régi magyar irodalmat egész életükben fáradhatatlanul kutató kiadó és szerkesztő, Nyerges Judit és Jankovics József emlékének ajánlotta.

NÉMETH S. KATALIN